

Könyv vagy tévé?

A Gutenberg-galaxis

Bencédy József

Az emberi kommunikáció változásáról, fejlődéséről szólva négy fázisról szoktunk beszélni: a beszéd, majd az írás kialakulásáról, aztán a könyvnyomtatásról és a technikai (elektronikus) eszközök megjelenéséről. A harmadik forradalmi tényező kiemelkedő sajátosságára Marshal McLuhan kanadai egyetemi tanár hívta fel a világ figyelmét, az 1982-ben megjelent, a *Gutenberg-galaxis* című könyvében. A cím a könyvek világára utal, ahogy a galaxis a csillagok egy-egy rendszerét, világát jelöli (pl. Tejút-rendszer, Androméda-galaxis, Orion-köd stb.).

McLuhan az információs eszközök változására s ezzel kapcsolatban gondolkodásunk átalakulására kívánta felhívni figyelmünket, bírálói azonban – és sokan mások, akik talán nem is olvasták művét – a könyv halálának megjósolását tulajdonították neki, illetve könyvének. Valamivel később, az elektronikus eszközök bővülő körének megjelenésével, illetve elterjedésével (tévé, világháló, elektronikus újság, mobiltelefon, okostelefon stb.) ez a jóslat elterjedté vált, kezdett megerősödni, vagy-vagy formát öltetni. Kétségtelen, hogy a könyv, a nyomtatott betű egyeduralma megtört, használata kezdett hátrább szorulni, de halálát nemcsak korainak tartjuk emlegetni, hanem elharmarkodottnak, átgondolatlanoknak is – ezért született ez az írás is.

Az UNESCO 1977-ben egy bizottságot küldött ki Sean McBride ír diplomata vezetésével, a tömegkommunikáció/tömegtájékoztatás szerteágazó problémakörének vizsgálatára. A bizottság 1980-ban előterjesztett jelentésében (amely tehát nem közvetlenül a Gutenberg-galaxis problémakörével foglalkozott) széles körű áttekintést adott az ismeretközlő eszközök (a könyvnyomtatás, film, tévé, telefon, számítógép) tevékenységéről. Ebben látványos adatok szerepelnek a könyvnyomtatás területéről: az évenként kiadott könyvek (művek) száma 1955 és 1975 között több mint kétszeresére nőtt, a példányszámokat tekintve több mint háromszorosára, a napilapok száma 77 százalékkal emelkedett. Magyarországon a KSH adatai szerint 1955 és 2010 között a könyvek (művek) száma 2747 ezerről 9598 ezerre ugrott, ezen belül a szépirodalmi műveké 3064 ezerre, a folyóiratoké 199-ről 280-ra nőtt. Ezek a számok részben jobbák, részben rosszabbak a nemzetköziéknél, de az már rossz hír, hogy 2000-ben sokan naponra csak 23 percet olvastak, s ebből is csupán 9 perc jutott könyvekre.

A könyv olvasás visszaszorulásában több tényező játszik szerepet. Mindenekelőtt a *tévé*t kell említenem. Egyre jobban nő a kínálat; a magyarul beszélő csatornák száma ma 61; van olyan kábeltévé-társaság, mely összesen 100-nál több műsort kínál. A műsorok színvonala sajnos egyre inkább csökken: sok a krimi, az akciófilm, a show-műsor, az erőszak, a vér, a szex, a pornó, a trágárság. Az emberek nem kis része a munkanap

végén hazatérve fotelba vágja magát, egy üveg sört állít maga mellé, bekapcsolja tévé-készülékét, s ebből aztán – nézi vagy nem – folyik a vázolt tartalom.

Nem kicsi az internet szerepe sem. Egy 2000-ben készült kimutatás szerint hazánkban a számítógép-ellátottság 14-15 százalékos volt; 2012-ben az internetes előfizetők száma már 3340 ezer. Kétségtelen – sok előnyös hatása mellett –, ennek az eszköznek az elvonó hatása különösen a fiatalok körében nem jelentéktelen. A felsőoktatásban dolgozó kollégáimmal együtt gyakran tapasztaltuk, hogy a hallgatók ollóval írják házi dolgozataikat; azaz az internetről letöltenek anyagokat, s ezek összeollózásával, illetve önálló szövegekkel kiegészítve készítik el szemináriumi és szakdolgozataikat.

Vegyük még hozzá az eddigiekhez a rádióadások (csatornák) megsokszorozódását, a DVD-filmeket, a házimozikat, azokat a műszaki lehetőségeket, amelyek révén, a digitális technika robbanásszerű terjedésével, a különféle elektronikus műsorok özönével kell már ma is számolnunk. Itt vagyunk a negyedik kommunikációs korszakban, melynek fő jellemzője a kép.

A kommunikációs tényezők, lehetőségek gyarapodásával együtt jártak/járnak a változásban *belső tényezők* is. A könyv kétségtelenül leszűkítette az ismeretszerzést az olvasásra, a vizuális síkra. Nem véletlen, hogy a könyvekben, elsősorban az ismeretterjesztő, a tudományos művekben, s újabban – nagy örömeinkre – a tankönyvekben is megszorodtak az ábrák, grafikonok, táblázatok, amelyek a vizuális elmélyítés révén képesek fokozni az ismeretszerzés hatékonyságát.

Mindez együtt jár a *gondolkodás változásával, fokozatos átalakulásával*. A könyvek világában a sorok lineáris rendjében haladva megszoktuk a fogalmak lineáris kapcsolódását. Most érzékszerveink egyre sokoldalúbb foglalkoztatása révén képszerűen szét- vagy szerteágazó lesz gondolkodásunk. Gondoljunk csak rá, hogy film- vagy tévénézés közben mi mindent figyelünk egyszerre, eltérő intenzitással: a történetet (a sztorit), a rendező szerkesztő munkáját, a színészek játékát, beszédét, a kísérő képeket, ezek milyenségét (totál, premier plán), a színek választását, a berendezést, a háttérret. A művek értelmezését, az értékeket keresve érdemes megfontolnunk Susan Sontag figyelmeztetését: „*Egy nagy művészeti alkotás sohasem egyszerűen (sőt nem főként) gondolatok vagy erkölcsi nézete közlésének eszköze. Elsősorban olyan tárgy, amely módosítja a tudatunkat és fogékonyságunkat, és amely megváltoztatja, bármilyen kis mértékben is annak a humusznak az összetételét, amely minden egyes gondolatot és érzést táplál. Sértődött humanisták, figyelem! Nincs szükség riasztásra.*”¹ (Idézi Halász 1985)

Van olyan vélemény, hogy a tévé jótékonyan hat az olvasásra; egy-egy irodalmi mű feldolgozása kedvet ébreszthet az eredeti mű elolvasására. Tomka Miklós 1976-ban arról írt, hogy a *Nyitott könyv* 1971 őszi tévéműsora következményeként a könyvtári forgalom 100-150-szeres növekedést mutatott, s a bemutatott könyvek vásárlása 10-20-szorosára nőtt. El kell fogadni, hogy ez is megtörtént, de az általános vélekedés az, hogy a tévé kárvallottja a könyv, s ehhez hozzátehetjük, hogy a szakmai tájékozódás forrásává egyre inkább a könyv válik.

A *McBride-jelentésben* 1980-ban már arról olvashattunk, hogy sokan úgy vélik, a modern tájékoztatási eszközök illuzórikus képet festenek a valóságról, ahelyett,

1. Halász László: *Vége a Gutenberg-galaxisnak?* Budapest: Gondolat, 1985.

hogy átfogóbb ismereteket kínálnának és az álláspontok közötti választás lehetőségét; így akarva-akaratlanul kulturális elidegenedéshez és társadalmi uniformizálódáshoz vezethetnek. Bizonyos esetekben a mondanivaló egységesítése és szabványosítása a piaci törvények kényszerítő hatását tükrözi. Ez a hatás 1980 óta csak tovább terjedt, egyre elgondolkodtatóbban és fájón tapasztaljuk a mondanivaló egységesítésére, szabványosítására irányuló törekvéseket. „*Ez hát a sors, és nincs vég semmiben?*”² – kérdezhetnénk Vörösmarty Mihállyal. Igen és nem – válaszolhatjuk Vörösmartyval. A fenyegető vész ellenszere az ember öntudatra ébredése, szellemi autonómiájának kialakulása – az egyes embert illetően; a társadalom egészének felemelkedése, szellemi gyarapodása révén, mellyel ráébred a közösség érdekeire, és képes megvalósítani ezeket.

Egy 1968-ban Kanadában, az audiovizuális eszközök iskolai felhasználásának keretében szervezett nemzetközi konferencián ellátogattunk a téma vizsgálatával foglalkozó kutatóintézetbe. Az épület éppen akkor készült el. Mozgatható, áthelyezhető (mobil) falakkal, narancs színűre fonsorozott ablakokkal, színes tévéfigyelőkkel és vetítőkkel behálózva. A nemzetközi szervezet elnökével, egy francia professzorral séta közben arról beszélgettünk: ez elképesztően új világ, új lehetőségek az oktatásban, de szegény diákok, akik egész nap ebben a környezetben élnek, tanulnak, nem fogják vajon elfelejteni, milyen is a fű, fa, virág, milyen a természet, a valóság, ha mindent így preparálva, manipulálva kapnak?

Szólnom kell még a *képregényről*. Ez – a témával foglalkozók szerint – köztes műfaj, a grafika és a regény közt. Elődje a comics, amely az eseményeket szalagszerűen elhelyezett képekkel mutatja be. Az első 1896-ban jelent meg, az USA-ban. Két szintje: szórakoztató, illetve ifjúsági és gyermekregények.

A képregénnyé alakult sajtótermékek jelen vannak hazánkban ma is, ezek részben hazai termékek (*Füles, Pajtás, Ben Hur, Csillagok háborúja*), részben nyugati sorozatok magyar fordításai (*Pókember, Batman, Tom és Jarry*). Színvonaluk erősen eltérő, mind képanyagukat, mind szövegüket tekintve; nem véletlenül nevezi a műfajt egyik elemzőjük vizuális művésziparnak. Egy másik szerző szerint a készítők (termelők) számára elsősorban üzlet, csak utána irodalmi tájékoztatás, ismeretterjesztés, szórakoztatás, politika. Egyesek szerint elvezethet az irodalomhoz; G. Szabó Sára például úgy véli, az *Asterix* gall irodalmi erényeket is felmutat³.

A képregény népszerűségében szerepe van az analfabétizmusnak, a funkcionális (fél) analfabétizmusnak, a gyerekek körében a színes képek, a humor iránti vonzódásnak, a felnőttek körében a kényelemnek. Mi a bajunk, a magam baja a képregényekkel? A műfaj minden bizonnyal könyvpótló, elvezet a könyvtől. Az idősebbek, a diákok körében ugyan miféle könyvek olvasására adna ösztönzést? A pihenés, a szórakoztatás eszköze – mondták főiskolai tanítványaim. De miféle eszközt jelent?! Aztán mondják mások azt is, hogy inkább képregény legyen, mint a kocsmá.

A képregény nem alkalmas meditáló, absztrakt műveknek, jellemzéseknek, leírásoknak, a művek nyelvi leleményének, művességének a visszaadására. Szereplőik sablonos figurák, koruk nincs, egyéniségük gyakran erőszak megnyilvánulása; történetük a krimi, a kaland világa. Olvasóikat nem érdekli a szereplők belső, morális élete,

2. Vörösmarty Mihály: *Gondolatok a könyvtárban* (1844.)

3. G. Szabó Sára: Képregény irodalmi erényekkel. In: *Könyv és Nevelés*. 2000. 2. sz.

fejlődése; az a hős, aki sikeres ember. Ifjú olvasóikat csak a cselekmény érdekli; ezért sokszor a végénél kezdik olvasni a könyvet, füzetet. A szövegben gyakori a szleng, itt-ott még a trágárság is megjelenik.

Itt vagyunk tehát a kommunikáció negyedik szakaszában, a másodlagos szóbeli kommunikáció érájában, ahogy Ong nevezi *Orality and literacy* című művében.⁴ Vége a Gutenberg-galaxisnak? Van kutató, aki úgy véli, a változás, az átalakulás feltartóztathatatlan. Sokan mások arról a meggyőződésükről szólnak, hogy a könyv és az elektronikus eszközök egymás mellett fognak élni, legalábbis beláthatóan hosszú ideig. Magam is erről vagyok meggyőződve. A könyv bárhol velünk lehet, életünk minden helyzetében, az elektronikus eszköz nem, bár már megjelent az elektronikus könyvolvasó szerkezet is.

Igaz, ma még drága, de egy megfelelő kártya alkalmazásával, a betűnagyság megválasztásával jó szolgálatot tehet utazáskor, az esti pihenés alkalmával.

* * *

Sok példát lehet hozni annak bizonyítására, hogy egymás mellett élhet a könyv és a tévé, a könyv és az internet, hogy a könyvet nem tudjuk, nem is akarjuk félretenni. A könyvbe jegyezhetünk, megjelölhetünk részleteket, melyeket később előveszünk, újragondolunk, felhasználunk, idézünk. A könyv növeli fantáziánkat, együttműködésre készítet. Meggyőzően szó erről Arnold Hauser, akit folyóiratunk hasábjain idézett Gereben Ferenc: „Az elektronikus kor művészeti médiumainak McLuhan által annyira magasztalt sokrétűsége nemcsak vívmány, korlátozza is ítélőképességünket. Hogy az érzékileg szűk térre korlátozott Gutenberg-féle médium helyére eleven hangzó beszéd és közvetlenül megjelenő kép lép, az inkább leszűkíti, semmint kitágítja képzelőerőink működését. A televízió győzelme a könyv, sőt a színház, a mozi és a rádió felett a lustaság didadala a szellem elevenségén, hiszen a néző úgy viteti magát a készülékével, mint egy közlekedési eszközzel.”⁵ Befejezésül bemutatok néhány részletet Victor Hugo *A nyomorultak* című regényből, annak illusztrálására, hogy a könyv, a regény egy nagy művész alkotásában sok mindent ad: érzelmeket, asszociációkat, a lélek belső rezdüléseit, amire a kép, a film, a tévé nem képes. Ezek a részek elgyönyörködtetnek, megráznak, lelkesítenek, újraolvasásra készítetnek, igazolják Kamarás István emelkedett gondolatát: „Hogy van-e létjogosultsága a könyvnek a változó világban, ezt a kérdést az dönti el, hogy a közvetítőeszköz értelmébe használt könyv hogyan képes bemutatni, értelmezni, magyarázni a változó világot..., hogy mennyire képes megőrizni azt, amiből a változások születtek, a maradandónak mutakozó értékeket.”⁶

a) Szerelmes fiatalok kirándulása.

Az író költőien áradó képét követi a fiatalok jól ábrázolható, bohókás viháncolása. „Ez a nap elejétől végig egyetlen hajnal volt. Szinte kacagott az egész természet, mint egy vakációzó diák. Saint-Cloud virágágyai balzsamot leheltek; a Szajnáról áradó fuvallom gyöngéden libegtette a lombokat; a fák mintha karjaikat lengették volna a szél-

4. Ong, Walter J. *Orality and literacy*. London–New York: Methuen, 1982.

5. Gereben Ferenc: Kalandozások a Gutenberg-galaxis körül. In: *Könyv és Nevelés*. 1986. 2. sz.

6. Halász, i. m. p. 455.

ben; a méhek sarcolták a virágkelyheket; a cickóró, a lóhere és a vadzab közt rajokban röpködtek a pillangók; a francia király fenséges parkjában egy sereg csavargó tanyázott: a madarak.

A négy vidám pár beleolvadva a napfénybe, a mezőbe, a virágok és a fák közé, sugárzott.

És ebben a paradicsomi közösségben a lányok csevegtek, daloltak, futkároztak, pillangót kergettek, pitypangot tépdestek, rózsaszín, áttört harisnyájuk átnedvesedett a magas fűben, frissek, bolondosak voltak, mert nem is nagyon ellenkeztek, amikor innen is, onnan is kaptak egy-egy futó csókot, kivéve Fantine-t, aki tétován merengő, vad ellenállásba zárkózott, mert őszintén szerelmes volt.”

b) *A forradalmi párizsi nép rajza*, megragadó képekkel, következményes és más alárendelő összetett mondatokkal.

„A rendőrfőnökök el sem tudják képzelni, hogy a macska oroszlánná változhat; holtott lehetséges, és éppen ez a csodálatos Párizs népében. Egyébként a macskának, amelyet Anglés gróf annyira lefitymált, az ókori köztársaságokban nagy volt a becsülete; a szabadság jelképét látták benne, és Korinthus főterén, a pireusi szárnyatlan Minerva párdarabjaként egy macska óriás bronzszobra állt. A Restauráció naiv rendőrsége túlságosan »rózsás színben« látta Párizs népét. Korántsem olyan »jámbor csürhe« az, mint hiszik. A párizsi az a franciák között, ami az athéni a görögök közt; nincs nála jobb alvó; nincs léhább és restebb, nincs látszólag feledékenyebb; és ez ne tévesszen meg senkit, akármennyire hajlamos mindenféle nemtörődömségre, ha üt az óra, mindenfajta nekidühödésre bámulatosan kész. Adj lándzsát a kezébe, megcsinálja augusztus tizedikét, adj neki puskát, az eredmény Austerlitz. Támaszpontja a Napóleonnak, erőforrása Dantonnak. A hazát kell szolgálni: katonának áll; a szabadságot: föltépi a kövegetet. Vigyázzatok! Haragtól felborzolt haja eposzi lobogás; zubbonya katonai köpennyé változik. Kész veszedelem. Holmi Grenéta utcából caudiumi igát alakít. Ha üt az óra, ez a külvárosi lakos nagyra nő, ez a kis ember talpra szökik, szeme ijesztő lángokat szór, lehelete viharra vadul, vézna, beesett melléből olyan szél süvít elő, hogy az Alpeseket is megrengeti. A párizsi külvárosok népének köszönhető, hogy a forradalom, fegyverre kelve, meghódította Európát. Akkor örül, ha dalolhat. Figyeld a dalát, és meglátod, mi telik ki belőle. Amíg csak Carmagnole a refrén, csak XVI. Lajost söpri el; énekeltesd el vele a Marseillaise-t: főlzabadítja a világot.”

c) *Napóleon*. Egyszerű és összetett mondatok kopognak. A verbálisan megformált jellemzést hogyan lehet képpel visszaadni?

„Ideje volt, hogy ez a hatalmas ember összeomoljon.

Ez az ember olyan túlságosan rászúlyosodott az emberiség sorsára, hogy zavarta az egyensúlyt. Ez az egyéniség önmaga többet számított, mint az egész világ. Ha minden telivér emberi életerő egyetlen emberben összpontosulna, ha az egész világ összetornyosulna egyetlen ember agyában, az halálos csapás volna a civilizációra, ha tartós lehetne. Eljött a pillanat, hogy a megvesztegethetetlen örök legfőbb igazságosság megadja a jelet. Valószínűleg panaszt emeltek már az elvek és elemek, amelyektől az erkölcsi világban éppúgy, mint az anyagi világban, a szabályszerű nehézkedések

függnek. A párolgó vér, a túltömött temetők, a könnyező anyák, mindezek félelmetes vádbeszédek. Valahányszor a föld valami többletteher alatt nyög, titokzatos sóhajtások sírnak fel a sötétségben, amelyeket megért a végtelenség.

Napóleont följelentették a végtelenségnél, s az elhatározta a bukását.

Útjában volt az istennek.

Waterloo nem csupán ütközet; Waterloo a világegyetem arcvonalának megváltozása.”
És még csak a szépirodalomról beszéltem. És akkor mi a helyzet a tudományos és ismeretterjesztő művekkel?

Felhasznált források

McLuhan, Marshall: *A Gutenberg-galaxis*. Trezor Kiadó, 2001.

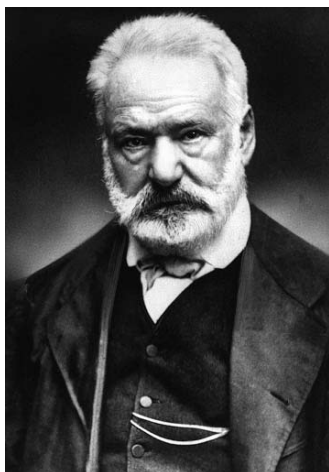
McBride, S.: *Új nemzetközi kommunikációs trend felé*. UNESCO, 1980.

Új nemzetközi kommunikációs trend felé. A McBride-jelentés. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1983.

Benczik Vilmos: *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor Kiadó, 2001.

Kaase, Max.: Válaszúton a Gutenberg-galaxis. In: *Politikatudományi Szemle*. 2001. 4. sz.

Weinbrenner Rudolf: Képregény – igen vagy nem. In: *Kritika*. 1984. 9. sz.

Victor Hugo
(1802–1885)